

SZÁRAZ ORSOLYA

Pokoli színház

*Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban**

A trienti zsinat előírása szerint a lelkipásztornak – a saját és a nép képességének megfelelően – üdvös tanításokkal kell táplálnia a gondjaira bízottakat, meg kell tanítania nekik azokat az igazságokat, amelyek mindenki számára szükségesek az üdvösséghez, valamint meg kell ismertetnie velük a kerülendő bűnöket és a gyakorolandó erényeket, hogy elkerüljék az örök büntetést és elnyerjék az égi dicsőséget.¹ Ha a jezsuita penitenciális népmissziók prédikációinak tematikájára vetünk egy pillantást, azonnal szembeűnik, hogy e feladatok közül a misszionáriusok elsősorban a bűnöktől való elrettentést vállalták magukra. Beszédeiket olyan témáknak szentelték, mint a bűn borzalmassága, a halál, az utolsó ítélet és a pokol.

A missziós prédikációk során a kommunikáció verbális formái mellett a nem verbálisak is igen hangsúlyosan megjelentek. Az actio szerepe felértékelődött, illetékessége pedig már nem csupán a mozdulatokra, az arckifejezésre és a hanghordozásra korlátozódott. Jelen tanulmányban azokat a nem verbális eszközöket vesszük számba, amelyeket a misszionáriusok a pokolról tartott prédikációik során alkalmaztak. Vizsgálatunk két területre, Itáliára és Magyarországra terjed ki. Bár a kora újkorban elsősorban Dél-Európában tartottak penitenciális

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatáshoz az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem OTKA K 101840. számú és RH/885/2013. számú pályázatai járultak hozzá.

¹ „Archipresbyteri quoque, Plebani et quicumque Parochiales, vel alias curam animarum habentes, Ecclesias quocumque modo obtinent, per se, vel alios idoneos, si legitime impediti fuerint, diebus saltem Dominicis, et festis solemnibus, plebes sibi commissas pro sua, et earum capacitate pascant salutaribus verbis, docendo ea, quae scire omnibus necessarium est ad salutem, annuntiandoque eis cum brevitate, et facilitate sermonis vitia, quae eos declinare, et virtutes quas sectari oporteat, ut poenam aeternam evadere, et coelestem gloriam consequi valeant.” Concilium Tridentinum, Sessio V, Decretum II, Super lectione et praedicatione.

népmissziókat,² egyik altípusuk, a segneriánus módszerrel végzett, a 18. században a jezsuita rend német és osztrák provinciájában, így a Kárpát-medencében is megjelent.³

A penitenciális népmissziók során a nem nyelvi eszközök használatával két érzékre, a látásra és a hallásra kívántak hatással lenni. A misszionáriusok célja kettős volt: lelki megindulást akartak kiváltani a jelenlévőkből, valamint imitációra ösztönözni és résztvevőkké tenni őket. A hallgatóság részvétele a prédikáció eseményében a vallásos élménynek és tapasztalatnak a 17–18. században jól ismert formája.⁴

Ahogy arra már mások rámutattak, a barokk prédikációk szövegeiben nagy teret kaptak a nyelvileg létrehozott képek.⁵ A missziós prédikációkban azonban a vizualitás nemcsak ezt, hanem valódi képek és más tárgyak használatát, valamint a láthatóság és a látványosság szolgálatába állított tételrendezést és berendezést is jelentette. A látvány megteremtésében, a pátterek irányításával, maguk a hívek is részt vettek: bűnbánati ruhát öltöttek, fejükre töviskoronát helyeztek, nyakukba kötelet vettek stb. A másik érzéket, a hallást többféle hatás érte a népmissziók során: a körmenetek alatt gyászos zene és ének szólt, a pré-

² Az itáliai népmissziókról, köztük a penitenciális módszerrel végzettekről lásd pl. Giuseppe ORLANDI, *Missioni parrocchiali e drammatica popolare*, Spicilegium Historicum Congregationis Sanctissimi Redemptoris, 1974/2, 313–346. – Spanyolországra vonatkozóan: Francisco Luis RICO CALLADO, *Las misiones interiores en la España de los siglos XVII–XVIII*, doktori értekezés az Alicantei Egyetemen, 2002, <http://www.cervantesvirtual.com/obra/las-misiones-interiores-en-la-espana-de-los-siglos-xvii-xviii-0/> – a letöltés ideje: 2014. 02. 28. – Portugáliára vonatkozóan: Eugénio DOS SANTOS, *Le missioni in epoca moderna in Portogallo* = *La storia vissuta del popolo cristiano*, dir. di Jean DELUMEAU, ed. it. a cura di Franco BOLGIANI, Torino, Società Editrice Internazionale, 1985, 515–539.

³ A segneriánus missziós módszerről: ORLANDI, *i. m.*; Valerio MARUCCI, *Paolo Segneri e le missioni rurali* = *Paolo Segneri: un classico della tradizione cristiana: Atti del convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300° anniversario della morte (1624–1694)*, Nettuno, 9 dicembre 1994, 18–21 maggio 1995, a cura di Andrea FEDI e Rocco PATERNOSTRO, New York, Forum Italicum, 1999, 141–153 – A jezsuita rend német és osztrák provinciájában tartott segneriánus népmissziókról: Antonius MEIBERG, *Historia missionis paroecialis lineamenta*, h. n., 1953 (gépírat a római Institutum Historicum Societatis Iesu könyvtárában); FAZEKAS István, *„Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717)* = *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*, szerk. HORN Ildikó, Bp., ELTE, 1993, 410–431; SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 77–152.

⁴ Vö. A barokk prédikáció látványkötöttsége című fejezettel: TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 188–204.

⁵ *Uo.*, 163–187; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 187–211.

dikáló misszionárius mennydörgő hangon szónokolt az utolsó ítéletről és a poklóról, a flagelláció alatt pedig testén ütemesen ismétlődtek az ütések, ami éles kontrasztban állt a jelenlévők néma csendjével.⁶ A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a misszionáriusok hogyan alkalmazták ezeket az eszközöket a poklóról mondott prédikáció során.

„Apre lo stesso inferno, il fa vedere”⁷

Az általában nyolcnapos segneriánus módszerrel végzett misszió során a hatodik napon került sor arra a prédikációra, amelyben a prédikátor a pokolbeli kínok örökkévalóságáról rideg valóságként beszélt.⁸ A segneriánus misszionáriusok számára készített kézikönyv tanúsága szerint a prédikációt gondos előkészítő munka előzte meg. Az előző napi programok végén a résztvevőket figyelmeztették, hogy másnap bűnbánati ruhában, fejükön töviskoszorúval, nyakukban kötéllel érkezzenek. Az atyák arra intették őket, hogy – a baleseteket megelőzendő – láncokat csak a lábukra, a nyakukba ne tegyenek. Arra is kérték őket, hogy hozzanak keresztek, és javasolták, hogy ezeket később – a misszió emlékére – állítsák fel a házak közelében.⁹ A prédikációt – valószínűleg a nagyobb érzelmi megindítás érdekében – este tartották.¹⁰ Erre az alkalomra a szónoki emelvényhez odakészítették az elkárhozott lelkeket ábrázoló képet és

⁶ A zene és retorika kérdését a megindítás kontextusában tárgyalja Quintilianus. Vö. Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. és jegyz. ADAMIK Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2009, I, 10 (129–136).

⁷ Az idézet a Paolo Segneri 1672-es modenai misszióját megörökítő beszámolóiból származik. Lodovico BARTOLINI, *Relazione delle Missioni fatte su le Montagne di Modona dalli Molto RR. PP. Paolo Segneri, e Gio: Pietro Pinamonti della Compagnia di Gesù l'anno 1672*, <http://www.tsc4.com/archiviocapitolaremo/AAMO/Bartolini.pdf> – a letöltés ideje: 2014. 02. 12. Az idézet az interneten elérhető szöveg 4. lapján olvasható. Magyarul: „Megnyitja a poklot és megmutatja azt”. Itt és a továbbiakban az idézeteket saját fordításomban közlöm.

⁸ *Predica sesta, in cui si mostra con l'acerbità l'eternità delle pene Infernali = Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù, predicatore pontificio, continuata dal P. Fulvio Fontana della medesima religione per lo spazio d'anni ventiquattro, per una gran parte d'Italia, e di là da'Monti, nella Elvezia, Rezia, Valesia, e Tirolo*, Venezia, Andrea Poletti, 1739², 52–58. A szövegről lásd SZÁRAZ Orsolya, *O inferno, o penitenza! Két 17. századi olasz pokol-prédikáció = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 108–114.

⁹ *Pratica delle missioni...*, i. m., 50.

¹⁰ Vö. Ottavia NICCOLI, *Riti notturni: le processioni fra Cinquecento e Seicento = La notte: Ordine, sicurezza e disciplinamento in età moderna*, a cura di Mario SBRICCOLI, Firenze, Ponte alle Grazie, 1991, 80–93.

egy koponyát, amelyek mindaddig rejtve maradtak a jelenlévők szeme előtt, míg a prédikációban el nem érkezett a szerepük.¹¹ A prédikáció előkészítésében és lebonyolításában általában négy helyi személy segédkezett, akiket a helyi társulat tagjai közül választottak ki. Ők nemcsak arról gondoskodtak, hogy a szükséges kellékek a misszionárius rendelkezésére álljanak a megfelelő pillanatban, hanem maguk is jelen voltak az emelvényen, annak elülső és hátsó részében helyezkedve el. A jobb oldali elülső tartotta kezében a flagellumot, a bal oldali a koponyát, mindkettő jól látható módon. A két másik hátul állt, de úgy, hogy ők is jól láthatóak legyenek. Ők fejükön töviskoronát viseltek, vállukról kötél lógott. A bal oldali hátsó tartotta a missziós keresztet, és nála volt az a töviskorona is, amely a prédikáció során a misszionárius fejére került. A jobb oldali láncot tartott a kezében, ezt később átadta a misszionáriusnak.¹²

A jól láthatóság fontosságára más korabeli források is felhívják a figyelmet: egy kézirat például azt tanácsolja a misszionáriusnak, hogy ha nem a bűnbánati processzió keretein belül végez flagellációt, akkor is figyeljen arra, hogy ezt jól láthatóan tegye, álljon fel egy kis emelvényre, mert ellenkező esetben, csak kevesen látják, s így hiába pazarolja az erejét.¹³

Az itáliai és magyarországi népmissziók során tartott pokolprédikációkról egykorú leírások is fennmaradtak. 1672-ben Paolo Segneri és társa, Giovanni Pietro Pinamonti vezetett missziót Modena környékén, aminek emlékét a szintén jezsuita Lodovico Bartolini írása őrizte meg, aki maga is résztvevője volt a misszióknak.¹⁴ Beszámolójából kiderül, hogy a prédikáció erőteljes képviséggel bírt, amit a misszionárius úgy ért el, hogy a szó és a tett (*dire e fare*) együttes erejét használta ki.¹⁵ Bartolini elsősorban a „tetteket” örökítette meg, míg a prédikáció során elhangzottakra csak röviden utalt. Beszámolója szerint Segneri először szavakkal igyekezett bűnbánatra indítani a résztvevőket, majd amikor a bűnbánati hangulat a tetőfokára hágott, az egyik segédkező atya odaadott neki egy nagy láncot, amelyet Segneri a nyakába tett, hogy ezzel illusztrálja, milyen

¹¹ OSZK, Quart. Lat. 2579, Notanda pro Missionibus Segnerianis rite instituendis, f. 25v.

¹² *Pratica delle missioni, i. m.*, 109.

¹³ Archivum Romanum Societatis Iesu (a továbbiakban: ARSI), Opp. Nn. 299; Antonio BALDINUCCI, *Avvertimenti a chi desidera impiegarsi nelle missioni*, ff. 48–48v. Baldinucci segneriánus misszionáriusként működött Itáliában a 17. század második felében.

¹⁴ BARTOLINI, *i. m.*

¹⁵ Nagyobb terjedelme miatt itt nincs mód a beszámolórészlet teljes közlésére, ezért csak egy-egy mondatot idézünk belőle a lábjegyzetekben: „[...] quando [il Padre] fa la Predica dell’Inferno: consiste questa non in solo dire, ma in fare ancora [...] apre lo stesso Inferno, il fa vedere”. *Uo.*, 4.

az ördög rabszolgájává válni.¹⁶ Ezután egy másik atyától elkérte a töviskoronát, aki a fejére tette azt, eközben Segneri kijelentette, hogy ezt érdemi tetteiért, majd méltatlannak ítélte magát erre, hiszen a Megváltó fején is töviskorona van.¹⁷ Ezt követően levette a ruhája felső részét, az egyik segédkező atya oda nyújtotta neki a flagellumot, ő pedig ostorozni kezdte magát.¹⁸ Miután ezt abahagyta, kérte az egyik atyát, hogy adja oda neki nyomorúságai tükrét (*Specchio delle proprie miserie*), egy koponyát, amelynek elkárhozott lelkével beszélgetést folytatott a pokolra kerültek állapotáról.¹⁹ A látottak és a hallottak hatására a résztvevők kiabálni kezdtek: hangosan könnyöretért esedeztek, és ígéretet tettek, hogy jóvá teszik bűneiket, kibékülnek egymással és bűnbánatot tartanak.²⁰

Ebből a rövid összefoglalóból jól látszik, hogy a prédikációba bevont nem verbális eszközöknek többféle funkciója volt: illusztrációként szolgáltak az elmondottakhoz (ördög rabszolgája), vagy megerősítették és további elemekkel gazdagították azokat (koponyával való beszélgetés); kifejezték a misszionárius belső lelkiállapotát, azaz, hogy mély bűnbánatot érez (töviskorona); ugyanakkor a bűnbánattartás eszközei is voltak (flagelláció). A beszámoló azt is megmutatja, hogy a misszionárius elsősorban a „*movere*” feladatát teljesítette, s ha hihetünk Bartolininek, ezt igen sikeresen tette.

Magyarországi forrásunk szerzője valószínűleg egy kolozsvári egyházi személy volt, aki az 1748-ban a városba érkező segneriánus misszionáriusok munkáját magyar nyelven örökítette meg.²¹ Az ismeretlen szerző leírásában

¹⁶ „[...] quindi entrato in sommo fervore di penitenza, e fattosi porgere da uno de' Confratelli assistenti grossa catena, con essa [il Padre] si carica il Collo, mostrando a che termine sia gionto in farsi schiavo dell'Infernale Sattanasso.” *Uo.*

¹⁷ „Appresso chiede ad un altro Fratello la Corona di spine, e quella ponendo, e calcandosi in capo, quella dice solo di meritare per le opere ch'egli fa; anzi di quella ancora stimandosi indegno, mentre una simile vede in Capo del suo Redentore”. *Uo.*

¹⁸ „[...] disciolto ad un tratto il cinto della Veste superiore, e quella con destrezza gettata tutta da sé su'l braccio sinistro, comparisce in quella di sotto, che si diceva, e con la destra tolto un flagello composto di duplicate lastre di ferro, che si fa dare da un altro de Confratelli pur'assistenti, comincia, e siegue a battersi per qualche spatio fieramente con esso”. *Uo.*

¹⁹ „Quando poi finalmente dall'altro Fratello richiede lo Specchio delle proprie miserie, cioè un'horrido teschio di Morte, e quello prendendo nella mano sinistra, e fissamente guardando prende anco (come se quell'Anima sentisse) a parlar seco, ad interrogarla, a dialogare, ed a moralizare con essa nello stato di dannatione”. *Uo.*

²⁰ „[...] oh qui ribomba il luogo; oh qui risuonano le voci, che gridano Misericordia, che promettono restitutione, che promettono pace, che promettono penitenza.” *Uo.*

²¹ OSZK, Oct. Hung. 375, ff. 1–16v.

megemlékezik az esti bűnbánati processzió során elhangzott prédikációról is, amelynek utolsó részében a misszionárius többek között a pokolról is beszélt:

Egy ének elmondása után következett az prédikáció, mely is három részre oszolt [...]. Elsőbben előhozott az Krisztus keresztiének részecskéje, azt nagy tisztességgel egy lelki Atya kezeiben tartván, annak nagy méltóságáról volt aztán itt is hosszason. Másodrészből az Krisztus keserves kínszenvedéséről és haláláról. Ezalatt tétetett ki az megkínóztatott Krisztusnak és fájdalmas Szent Anyjának oly ínséges és keserves elájult képe, hogy kősziklához hasonló kemény szíveket is fájdalomra és keserves könnyhullajtásokra indíthatott volna, aki jól megszemlélte. Végre, vagyis utolsó része volt az penitentiáról, halálról, és közben elkészítvén akkor egy koponyát vett kezében az lelki Atya, és az világi hívságokról sokat mondott, és mintegy szólította azon koponyát. Végére az pokolról befejezte az prédikációt, és annak örökké tartandó keserves kínjairól, melyekhez képest az világnak minden kínjai kívánatos gyönyörűségek. Ezalatt tétetett ki egy pokol tüzében kínlódó, fetregő, égő, és mintegy átokra száját kinyitott embernek képe. Iszonyú és oly igen irtóztató vala, hogy ha semmit az pokolról nem szóllott volna az concionator, ez az szörnyű, irtóztató kép elégséges lett volna annak kijelentésére. Ezen prédikáció alatt háromszor véres ostorozással sanyargatta testét az Concionator, mindaddig míg az főrendeknek könnyhullajtásokkal való kérésére megszűnt attól [...].²²

A szöveg felépítése egyfajta struktúrát követ: a szerző először az adott prédikációs rész tartalmi elemeit sorolja (Krisztus keresztiének tisztelete, passió, bűnbánat, halál, világi hívságok, pokol), majd hozzákapcsolja az ott alkalmazott nem verbális eszközöket. A szöveg másik jellegzetessége, hogy a szerző figyelmé elsősorban a prédikáció kiváltotta érzelmekre (fájdalom, iszonyat, irtózás) és azok külső jeleire irányul (sírás).

A jezsuita rend osztrák provinciájában készült évkönyvekben és az itt tartott segneriánus missziókról készített jelentésekben is találunk olyan adatokat, amelyek alapján gyakorlatként tarthatjuk számon a képek és egyéb tárgyak alkalmazását a missziókban. Az 1715-ös Goriziát és környékét bejáró misszióban az utolsó ítéletről tartott prédikáció során az emelvényre a missziós kereszt mellé kitétték a fájdalmas Szűzanya képét is (effigies Dolorosae Virginis).²³

²² *Uo.*, ff. 5–5v. A szöveget az átírás során modernizáltam.

²³ ARSI, Aust. 229, Relatio Missionis Cormontij et Goritiae a Collegio Goritensi instituta, Anno Salutis 1715, f. 99^b.

1734-ben a *missio Illyrico-Dalmatica*ban tevékenykedő atyák Buccariban is jártak, ahol a bűnbánati körmenetek során a halott Krisztust és az elkárhozott lélek pokolbeli kínjait mutatták meg a résztvevőknek.²⁴ Az 1737-es felvidéki szlovák nyelvű misszióban a halott Krisztus képét tették ki minden állomáson a missziós atyák.²⁵ Az 1746-os erdélyi misszióról készült jelentésben három képről esik szó: az első a bűnösöktől megkínzott Megváltót ábrázolta, a második a Szűzanyát, akinek szívét átdöfte a fájdalom kardja, a harmadik a pokol szörnyűségeire ítéltetett lelket.²⁶

A penitenciális népmissziókban gyakran használtak koponyát is. A 17. századi nápolyi jezsuita, Onofrio Saraco például kifejezetten azért hordott magával koponyát a missziókban, mert úgy vélte, hogy a koponya, azzal hogy emlékezteti a hallgatókat az emberi lét törekenységére, kiválóan alkalmas a lelkek megindítására.²⁷ A képeknek, a tárgyaknak és a flagellációnak, tehát a test színrevitelének együttesen volt szerepe az érzelmek felkeltésében.

Mindezen eszközök mellett érdemes megemlítenünk a fáklyát is, amelyhez több funkció kapcsolódott a népmissziókban. Az este tartott bűnbánati körmenetek és prédikációk során a fáklya fénye az emelvényen álló misszionáriusra irányította a jelenlévők tekintetét, ugyanakkor azzal, hogy bevilágította azt a teret, ahol az események zajlottak, egyfajta ellenőrzést is kifejtett felettük. A fáklyának ezen túl ennél speciálisabb feladata is volt: lángjai a pokolban égő tüzet szimbolizálták.

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a felsorolt tárgyak a missziós prédikációban nemcsak egyszerű díszletként szolgáltak, amelyekre a prédikátor időnként rámutatott, hanem felmutatásuk, használatuk beépült a prédikáció szöveges részei közé, s azokkal egyforma jelentőségű szerepre tett szert.

²⁴ ARSI, Aust. 191, f. 36. „Singulare merentur memoriam bina supplicationes quae nocturno tempore Buccari solum, utpote loco magis amplo et commodo fuerunt instituta. Harum una Jesum mortuum, altera animam aeternis damnatum supplicij praesentabat.”

²⁵ ARSI, Aust. 194, f. 134v: „simulacrum morientis Domini in omni statione posuere Patres”.

²⁶ ARSI, Aust. 203, f. 52. „A flagellis igitur ad alia animos expugnandi instrumenta recursum a Missionarijs, proposita est pegmate Calvaria, imagine excruciatu a peccatoribus Salvatoris, icone Virginis Matris doloris gladio transverberata, damnatae animae ad horrorem ciendum figura adumbrata, haud dissimiles prioribus motus in animis sunt excitati.”

²⁷ Scipione PAOLUCCI, *Missioni de'Padri della Compagnia di Gesù nel Regno di Napoli*, Napoli, Secondino Roncagliolo, 1651, 280: „usava di portar seco un teschio di morto [...] giudicandolo assai acconcio a muover gli animi con quelle funeste memorie dell'humana caducità”.

Ennek bemutatására álljon itt egy itáliai missziós beszéd (svegliarino) részlete, amelyben a misszionárius a fáklyát és a pokolbéli kárhozottakat ábrázoló képet állítja a meggyőzés és a megindítás szolgálatába:²⁸

jaj, de ami a legjobban kínoz, az ez a gyötrő tűz..., jaj, kegyetlen láng, te égeted a testet és a lelket, égetsz és nem emésztessz el! Ki megy oda a halál után? Te leszel az, bűnös ember, aki.... Ég már az a tűz, rátok vár, az ítéletet már meghozták. Oltsuk hát el bűnbánattal, bocsánatkéréssel... Kérjünk bocsánatot... fájdalommal, kérjünk bocsánatot vérrel is! Ti azonban nem szívből mondjátok ezt, mert fel sem fogjátok, mi is az a tűz. Adjátok ide azt a fáklyát! Látjátok ezt a tüzet, ez lesz kínzótok, hol van az a megátalkodott, aki nem akar változtatni életén? Gyertek csak fel ide az emelvényre, próbáljátok ki! Nem jöttök? Azt akarjátok, hogy én tegyek próbát? Látni akarjátok, hogy mi lesz az emberi hússal a tűzben? [...] Meg akarom mutatni nektek, hogy mi lesz veletek... íme... ilyenek lesztek örökre. Ez egy festett kép, de a ti testetek valódi lesz és tűzből lesz. Tűzből a szátok, tűzből... Mít tegyünk hát? Bűnbánat vagy pokol.²⁹

A szöveg és az előadás kellékei közötti erős kapcsolatot bizonyítja az is, hogy a kettő egymással szoros egységben jelenik meg azokban a kéziratokban, amelyek a misszionáriusok számára adnak tanácsokat a misszió lebonyolítását illetően, és közölnek mintaprédikációkat is. Egy ilyen forrásban a következő prédikációs-részletet és rendezői instrukciót olvashatjuk: „Élőként vezetlek el benneteket a pokolba, azért, hogy halálotok után ne zuhanjatok a pokolba. (A feszület az

²⁸ A svegliarinók a missziók során elmondott rövidebb beszédek, amelyek általában a körmenet egy-egy állomásán hangzottak el. Az elnevezés a 'svegliare' igéből ered, azaz célja a bűnösök felébresztése.

²⁹ ARSI, 16. X. 3, *Svegliarini per le Missioni Del Segneri juniore*, ff. 251–252. „ahi, ma quello che mi più tormenta è questo fuoco crucior... ahi fiamma crudele, tu abbruci corpo, e anima, abbruci, e non consumi! Chi ci anderà dopo morte? Voi peccatore, che... brucia quel fuoco già per voi, la sentenza è già data, spegnamolo colla penitenza, perdono... colle lacrime. Perdono ... col dolore perdono... anche con il sangue... voi non dite di cuore, perché non intendete che sia fuoco. Porgetemi quella torcia. Vedete questo fuoco, ecco il vostro carnefice, dov'è quell'ostinato che non vuole mutar vita? venite sù questo palco, provate. Non venite? Volete, che io ne faccia la prova? volete vedere come diventi la carne umana nel fuoco? [...] Voglio mostrarvi come sarete... eccolo... così voi per sempre. Questo è il dipinto, ma il vostro corpo sarà corpo vero, e di fuoco. Fuoco della bocca, fuoco... Che faremo? Penitenza, o Inferno.” A missziós prédikációk szövege improvizált, erre utalnak a három pontok.

emelvény egyik oldalán van, a másikon egy elkárhozott képe.) Míg beszélek, szemeiteket függesszétek erre a képre.”³⁰

A missziós prédikáció elméletével nem foglalkoznak önálló munkák a korban, s az egyházi retorikák sem szentelnek különösebb figyelmet neki, ha szóba kerül, mint kerülendő példa szerepel. A kéziratok, ritkábban nyomtatásban megjelent missziós kézikönyvek – az imént idézett módon – utalnak a nem verbális eszközök használati módjára, azonban tartózkodnak a retorikaelméleti reflexiók megfogalmazásától, pedig annak gyökerei az ókorig nyúlnak vissza.

A nem verbális eszközök és a retorikaelmélet

Fontos leszögeznünk, hogy a nem verbális eszközök szónoklatbeli alkalmazhatóságát és érzelemkeltő hatását nem a 17–18. században fedezték fel. Maga Cicero is élt ezekkel, amikor például „felszólította[m] az előkelő vádlottat, hogy mutakozzék meg a nyilvánosság előtt, magasba emelte[m] kisfiát, és a fórumot fölverte a sírás, jajgatás”.³¹ Jóval több ilyen példát idéz fel Quintilianus *Szónoklattanában*, s azonnal le is választja ezeket az eszközöket a retorikáról, azzal, hogy a retorikát „az élőszóval való meggyőzés képessége”-ként definiálja.³² A befejezésről írott fejezetében azonban – az érzelemkeltés kapcsán – újra visszatér erre a kérdésre, s kijelenti, hogy

nem csupán beszéddel, hanem bizonyos tettekkel is könnyeket fakasztunk, ezért szokás magukat a bajban lévő vádlottakat is piszkosan és elhanyagoltan elővezetni, sőt gyermekeiket és szüleiket is; és látjuk, hogy a vádlók véres kardot mutogatnak, és a holttestekből összegyűjtött csontokat, vérrel átitatott ruhákat, a sebekről leveszik a kötést, s a megkorbácsolat testet lemeztelenítik. Ezen tetteknek a hatása többnyire erős, mert mintegy a jelen helyzetre irányítják az emberek figyelmét. [...] De azért nem javaslom, amit magam is olvastam, és saját szememmel láttam egy alkalommal, hogy festményen vagy függönyön ábrázolják a tettet, melynek kegyetlensége kellett, hogy megindítsa a bírót: mily fogyatékos képességgel bír a szónok, aki úgy véli, az a néma kép ékesebben fog

³⁰ „Vi guido all’Inferno in vita, affinché non precipiate nell’Inferno dopo la vostra morte (Il Crocifisso è sul palco da una parte, dall’altra l’immagine di un dannato). Mentre parlo tenete fissi gli occhi in questa immagine.” ARSI, Opp. Nn. 96, (Missioni del Ven. Padre A. Baldinucci), f. 96.

³¹ Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla = CICERO *Összes retorikaelméleti művei*, Pozsony, Kalligram, 2012, 131, (650).

³² QUINTILIANUS, *i. m.*, II, 15, 7–9 (182).

helyette beszélni, mint a szónoklat? Ám tisztában vagyok vele, hogy volt eset, amikor a gyászruha és a szennyes öltözet, továbbá a rokonok hasonló megjelenése hasznosnak bizonyult, és a könnyörgés sokat nyomott a latban, hogy felmentést nyerjen a vádlott.³³

Ahogy az antik retorikákban, úgy a kora újkori retorikaelméleti könyvekben sincs kidolgozott elmélete a nem verbális eszközök használatának. Ha a szerzők figyelmet szentelnek ennek a kérdésnek, akkor azt a pronuntiatióról, az actióról és az érzelmek felkeltéséről szóló részekben teszik. Úgy vélem, hogy ezt a hiányt csak részben magyarázza a retorika meghatározása,³⁴ mögötte az a félelem is állhat, hogy a (hit)szónok a színészhez válik hasonlóná. A két szerep szembeállítását köztudottan végigköveti a retorika történetét, de az egyházi retorikákban még erőteljesebben jelenik meg, mivel a színház és a színész az egyház megítélésében összekapcsolódik az ördögi praktikákkal.³⁵ A színpadi előadások elleni harcot a trienti zsinat utáni egyház tűzte zászlajára, de már a középkori *ars praedicandī* is óva intik a prédikátort attól, hogy a prédikáció „teatralis et mimica” legyen.³⁶ Ez a szabály rendre megjelenik a kora újkori egyházi retorikákban is, Carolus Regius például így fogalmaz: „Actio ergo non debet esse scaenica, vel histrionica”.³⁷

A prédikátori gyakorlatról fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy a 17–18. században nemcsak a missziós prédikációk sajátossága volt a teatralitás, hanem az egyházi év prédikációs alkalmai során is közel kerülhetett egymáshoz a prédikáció és a színjáték. Erre főleg az olyan nagy érzelmi hatás kiváltására alkalmas prédikációk esetében került sor, mint amilyen a nagypénteki szentbeszéd volt.

³³ *Uo.*, 406–407 (VI, 1, 30–33).

³⁴ Gabriella MORETTI, *Mezzi visuali per le passioni retoriche: le scenografie dell'oratoria = Le passioni della retorica*, a cura di Gianna PETRONE, Palermo, Flaccovio, [2004], 64. Moretti tanulmányában az ókori szónoki gyakorlatot vizsgálja, ezen belül a látvánnyá emelhető tárgyak, személyek (a vádlott teste, családtagok, holttest, képek stb.) használatát mutatja be gazdag példaanyagban.

³⁵ Vö. Ferdinando TAVIANI, *La Commedia dell'Arte e la società barocca: La fascinazione del teatro*, Roma, Bulzoni, 1970. A szerző számos egyházi szerző tollából származó kora újkori szöveget is közöl. Ezek jól mutatják, hogy az egyház a színházat azzal vádolta, hogy bűnre csábítja a nézőket, és alkalmat is teremt a bűnbeesésre.

³⁶ Gianluca FRENGUELLI, *„Teatralità” e parlato nelle prediche del beato Giordano da Pisa = Le forme e i luoghi della predicazione*, a cura di Claudio MICAELLI, Gianluca FRENGUELLI, Macerata, EUM, 2009, 125.

³⁷ Carolus REGIUS, *Orator Christianus*, Romae, apud Bartholomaeum Zannettum, 1612, 583.

A magyarországi hitszónokok közül a jezsuita Szabó Istvánról jegyezték fel, hogy képeket mutatott fel, miközben prédikált.³⁸ Az itáliai prédikátorok efféle gyakorlatáról bőszéges adatokkal szolgálnak a hitszónokok számára készített olasz nyelvű kötetek. Francesco Panigarola 1609-es *Il predicatore* című művében azt javasolta, hogy a prédikátor minél kevesebb ilyen külső eszközt (stromento esterno) használjon, ugyanakkor megjegyezte, hogy vannak olyan hitszónokok, akik a nagypénteki prédikációjuk alatt, miközben Krisztus keresztre feszítéséről beszélnek, beszédüket kalapácsütésekkel kísértetik. Mások pedig kötelet akasztanak a nyakukba, vagy felmutatják a keresztet beszédük bizonyos pontjain.³⁹ Bár Panigarola élesen nem ítélte el ezt a gyakorlatot, azt azért kifejezésre juttatta, hogy a szónak és az isteni kegyelemnek nagy ereje van, tehát nincs szükség effajta eszközökre.⁴⁰

A kérdésben igen megengedő álláspontot képviselt a teatinus Paolo Aresi, aki 1611-es munkájában miután meghatározta, hogy miben különbözik egymástól a színész és a prédikátor, kijelentette, hogy a prédikátor néhány dologban, az illendőség és a komolyság állandó szem előtt tartása mellett, utánozhatja a színészt.⁴¹ Panigarolával ellentétben ő megengedettnek tartotta a külső eszközök alkalmazását, de ez szerinte nagy óvatosságot és körültekintést igényel a prédikátor részéről. Aresi úgy vélte, hogy a prédikátor elsősorban a népi hallgatóság előtt folyamodhat ezekhez, de gyakori használatuktól óva intett, mivel akkor elveszítik újdonságuk erejét.⁴²

A jezsuita Giulio Mazarini 1615-ben megjelent kötetében nem kímélte azokat a prédikátorokat, akik színházat csinálnak a prédikációból. Példaként azokat

³⁸ TASI, *i. m.*, 191.

³⁹ Francesco PANIGAROLA, *Il predicatore*, Venetia, Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti, & Compagni, 1609, 827–828. A szövegek egészének közlésére terjedelmi okok miatt nincs lehetőségünk, ezért itt és a továbbiakban csak egy-egy részletet idézünk belőlük a lábjegyzetekben. 828. oldal: „E quanto à noi consigliamo, che quanto meno può altri in pergamo servirsi di stromenti esterni, lo faccia: Nella predica della Passione, fanno battere alcuni certi colpi di martello sopra una incudine, per esprimere la conficazione in Croce del Signore, che non ne lodiamo, ne biasimiamo. Noi certo fatto non lo habbiamo mai [...]”

⁴⁰ *Uo.*

⁴¹ Paolo ARESI, *Arte di predicar bene*, Venetia, Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti, & Compagni, 1611, 747–748. 748. oldal: „Ma che diremo noi di quelli, che non si contentano de’ gesti ordinari, ma si aiutano ancora con istromenti esterni, come col porsi una fune al collo, col portar in mano croci di legno, col far battere il martello sopra l’incudine, o il mostrare la morte &tc. & altri tali?”

⁴² *Uo.*, 748–749. 749. oldal: „[...] io non dubito punto che lecite siano queste dimostrazioni, e rappresentazioni, pur che si facciano con molta prudenza, considerando la conditione de gli Auditori, il proprio spirito, il tempo, il luogo, e l’altre circostanze; [...]”

említette, akik a szenvedő Krisztusról beszélve szöveget kalapálnak, hatalmas lármát csapnak, gyászos trombitaszóval kísértetik beszédüket, és más ehhez hasonlókat találnak ki, csak azért, hogy együttérzést ébresszenek, és megindultságot váltsanak ki a hallgatókból.⁴³

A 18. századi egyházi retorikák szerzői szinte egyöntetűen a használat ellen foglaltak állást. A kapucinus Gaetano Maria da Bergamo 1726-os művében több ellenérvet is felsorakoztatott, ugyanakkor példáival számos adatot is szolgáltatott a külső eszközöket használó prédikátori gyakorlatról.⁴⁴ Innen tudjuk, hogy volt olyan prédikátor, aki az utolsó ítéletről tartott prédikációját úgy kezdte, hogy miközben harsona zengett, ő maga mennydörgő hangon azt kiabálta: „Keljetek fel holtak, gyertek az ítéletre!” Egy igazán ötletes prédikátor még tovább ment: a beszéd előtt tonzúrája alá egy kis tömlőbe vért rejtett, majd a prédikáció során bűnbánata jeleként átvette Krisztustól a töviskoronát, a fejére tette azt, mire a nép nagy ámulatára és rémületére ömleni kezdett belőle a vér. Egy másik olyan Krisztust fabrikált a keresztre, amelynek a feje mozgatható volt, majd feltette neki a kérdést: villámokkal, viharokkal, halállal sújtja-e a népet, ha az nem végez bűnbánatot. Ekkor a Krisztus bólogatni kezdett.

Gaetano Maria da Bergamo azzal érvelt az effajta gyakorlatok ellen, hogy a műveltek mesterkéltnek, színleltnek és nevetségesnek találják azokat, valamint a hatásuk is csak addig tart, amíg a hallgatóság látja a tárgyakat. Lodovico Antonio Muratori is hasonlóan vélekedett: szerinte a hívők nem színjátékot akarnak látni, hanem Isten szavát akarják hallani, ezért elítélte azokat a prédikátorokat,

⁴³ Giulio MAZARINI, *Somma della vangelica osservanza: Ragionamenti sopra il sermonare del Signore*, Venetia, Giovanni Guerigli, 1615, I, 536–538. 537–538. oldal: „E similmente [agli istrionii] che cosa oggidì non tentano i predicatori per dar sodisfattione a gli svegliati uditori. Sonosi etiandio condutti a di portarsi sul Pergamo come farebbono in un teatro, & à fare diverse rappresentationi; si che per destare ne’ petti loro qualche compassione verso il paziente Cristo, battonsi i chiodi e ferri, fassi strepito e fracasso di catene, sonansi lamentevolmente le trombe, e spiegansi altre varie inventioni; [...]”

⁴⁴ Az itt következő rész ennek alapján készült: GAETANO MARIA DA BERGAMO, *L’uomo apostolico istruito nella sua vocazione al pulpito*, Venezia, Gianbattista Regozza, 1729, 596–601. 598–599. oldal: „per quanto nelle Dimostrazioni s’ abbiano buone intenzioni, certo è, che esse più s’accostano al Comico, che all’Apostolico; ed il Predicatore, che si serve di esse, bisogna in verità che sia debole, puerile, ed ignorante dell’Arte vera, che mostra di non saper dire quello che vorrebbe dire, mentre ricorre a sì meschini artifizij, per farsi intendere.”

akik a testüket kicsavarva igyekeztek utánozni a kétségbeesett bűnöst, a mártírt a kínpadon vagy az elkárhozott lelket a pokolban.⁴⁵

A 18. századi magyarországi egyházi retorikák közül témánk szempontjából kettőt emelhetünk ki, ezek ugyanis foglalkoznak az elsősorban a missziós prédikációkra jellemző, nem nyelvi eszközök használati módjaival és hatásával is. Az egyik Franz Neumayr elsősorban drámaíróként ismert jezsuita *Idea Rhetoricae* című munkája, a másik Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae* című tankönyve. Mindketten az affektusokról értekezve térnek ki a látvány érzelmeltető szerepére.⁴⁶ Neumayr azzal a megállapítással kezdi, hogy ahogyan azt a tragédiák tapasztalata mutatja, a látványnak nagy ereje van a lelkek megindításában. Kaprinai ellenben – Quintilianus alapján – az antik szónoki gyakorlatra hivatkozik, amely jól példázza, hogy az ókorban a szónokok merítettek az affektusok ezen forrásából. Majd hozzáteszi, hogy a kortárs hitszónokok közül főleg az olaszok használják ezt. S bár mindkét szerző példákkal igazolja, hogy léteznek az affektusok felkeltésének effajta módja, azt azonban mindketten hangsúlyozzák, hogy ezzel nem tanácsos művelt hallgatóság előtt élni, sőt Neumayr szerint még a népi hallgatóság esetén is csak feltételekkel alkalmazható.⁴⁷ Kaprinai szövegéből egyértelműen kiderül, hogy nem voltak ismeretlenek számára a penitenciális népmissziók: felsorolja azok összes olyan elemét, amely a látványosság kategóriába sorolható, sőt ki is mondja, hogy azokkal többek között a népmissziókban találkozhatunk. Végső soron nem veti el a *spectaculum* használatát, de nem is javasolja, hiszen e nélkül is, más eszközökkel is teljesítheti a szónok a megindítás feladatát. Azt tanácsolja, hogy ha a hitszónok mégis

⁴⁵ Lodovico Antonio MURATORI, *De i pregi dell'eloquenza popolare*, Venezia, Giambattista Pasquali, 1750, 71–72: „Ho conosciuto io alcuni, i quali si abbassavano, si contorcevano, e dimenavano le braccia a tutto potere, saltellando di qua e di là sul pulpito, stendevano stoccate a tutte le parti: non doveano ben sapere, cosa sia la Gravità. Altri con istirature curiose di Corpo imitavano un Peccator disperato, un Martire sull'eculeo, un'Anima dannata.”

⁴⁶ Franz NEUMAYR, *Idea Rhetoricae, sive methodica institutio de praeceptis, praxi et usu artis [...]*, Augustae–Ingolstadii, Grätz–Summer, 1761. Első kiadása 1748-as. A hivatkozott részek a 146–149. lapokon olvashatóak. – Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, Cassoviae, Universit. Cassov. Soc. Jesu, 1758, 339–344.

⁴⁷ KAPRINAI, *i. m.*, 339–340: „Nunc etiam hujusmodi spectaculis pro Concione exhibendis delectantur, Itali maxime, Oratores. At morem hunc sobrie usurpatum licet non omnino improbem, in vulgaribus tamen Concionibus, vel doctiorem apud Auditorem externis hujusmodi signis non admodum capi solitum, non censeo adhibendum.” – NEUMAYR, *i. m.*, 146: „Oratori *usus spectaculi* raro conceditur, saltem coram eruditibus. Plebem in concionibus urgere interdum per talia, puta, per imagines, per calvarias, per facem ardentem licet, sed cum his conditionibus.”

alkalmazza azokat, akkor ne csak ezekkel éljen. Ugyanígy vélekedik Neumayr is,⁴⁸ majd a befejezésben mindketten egy rövid mintabeszédet közölnek. Neumayr szövege, amely az elkárhozott lelkeket ábrázoló képhez készült, az olasz missziós beszédek latin megfelelője is lehetne.

Áttekintésünkben nem törekedhettünk a teljességre, de úgy véljük, hogy a kiválasztott szerzők véleményének bemutatása érzékeltetni képes azt, hogy a 17–18. századi retorikaelmélet hogyan viszonyult a külső, azaz nem verbális eszközöket használó, elsősorban a népmissziókra jellemző prédikátori gyakorlathoz.

A prédikációelméleti munkákban megfogalmazott kritikákkal – melyek elsősorban a látványos, teátrális elemek használatára irányultak – más korabeli szövegekben is találkozhatunk. A bírálók hangja Itáliában a 17. század végén, 18. század elején, Magyarországon a 18. század közepétől erősödött fel, a missziós módszer pedig visszaszorult a hitoktatásra nagyobb hangsúlyt fektető módszerekkel szemben, amelyek inkább a szóhoz kötött meggyőzést és kultúraközvetítést részesítették előnyben.⁴⁹

Azonban nem csak a barokk vallásosság megváltoztatásának igénye hívta elő ezeket a kifogásokat a 18. században. A vegyes vallású területeken, ahol nemcsak a katolikus közösségek identitásának megerősítése volt a cél, hanem a más vallásúak áttérítése is, a misszionáriusoknak már a 17. században szembeülniük kellett a penitenciális missziós módszer alkalmazhatóságának határaival. A színpadiasság, amely egyrésztől segíthette a megértést, a befogadást, másrésztől távol is tarthatta a más vallásúakat. A spanyol mórók például olykor befedték a fejüket a prédikációt hallgatva, mert attól féltek, hogy a széles mozdulatokkal gesztikuláló misszionárius ártó hatást bocsát rájuk.⁵⁰

A penitenciális népmissziók eszköztárával szemben a más vallásúak részéről mutatkozó ellenérzést egy másfajta kulturális közegben, a jezsuita rend osztrák provinciájában is megtapasztalhatták a misszionáriusok. A missziók dokumen-

⁴⁸ KAPRINAI, *i. m.*, 341. „Hoc tamen curandum, ut Orator propositam spectaculo veritatem validis etiam urgeat argumentis, ne lachrymae facile arescant; quanquam hoc facturus, sine his adjumentis motum ciebit, si rem praeclare pronunciaverit.” – NEUMAYR, *i. m.*, 146. „Ne Orator in spectaculo sistat, et vim omnem in illo ponat. Lacrymae arescent, et fructus cum illis, nisi oculis exhibita veritas *per solida argumenta* convicerit animum [...]”

⁴⁹ Lásd James Van Horn MELTON, *From Image to Word: Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria*, *The Journal of Modern History*, 1986/1, 95–124; SZÁRAZ, *Paolo Segneri...*, *i. m.*, 75, 151–152.

⁵⁰ Emanuele COLOMBO, *Convertire i musulmani: L'esperienza di un gesuita spagnolo del Seicento*, Milano, Mondadori, 2007, 76–77.

tumaiban a szerzők ezért gyakran szükségét érezték annak, hogy reflektáljanak a színpadiasság vádjára, valamint változtatásokat is véghezvittek az eredeti itáliai módszeren. Az 1749-es *Notanda pro Missionibus Segnerianis rite instituendis* című kéziratban például a szerző többször is óvatosságra intette a misszionáriusokat, nehogy színészkedésnek tartsák bizonyos eljárásaikat. Figyelmeztette őket, hogy a prédikációt apostoli hévvel kell megtartani, de mindenféle pompa nélkül, a valláshoz illő szerénységgel és alázatossággal, felesleges járkálás és túlzott gesztikuláció nélkül.⁵¹ A képek használatában módosítást vezetett be: korábban ugyanis a misszió védőszentjeinek képét összetekerték, és csak akkor bontották ki azokat, amikor a misszionárius hozzájuk fohászkodott. A kézirat szerzője szerint azonban a szentképeket már a beszéd elején jól látható helyre ki kell tenni, éppen azért, hogy nehogy ez az eljárás bárkit is a színészekére emlékeztessen.⁵²

Az ehhez hasonló, a problémát felvető vagy arra reflektáló megnyilvánulásokat sorolhatnánk még, az azonban ennek alapján is jól látszik, hogy a nem verbális elemek bőséges használata miatt a missziós prédikációs gyakorlat újra és újra a színjáték gyanújába keveredett, ezért szóba sem kerülhetett, hogy mintaként kerüljön be a nyomtatásban megjelenő prédikációelméleti munkák kanonizáló szövegterébe.

⁵¹ OSZK, Quart. Lat. 2579, f. 20. „Pater [...] servato palliolo dicit concionem, quae tres quadrantibus horae non facile excedat, et magno quidem, Apostolicorum fervore, sed sine omni fastu cum religiosa quadam modestia, et humilitate, sine nimia obambulatione in pegmate, et sine copiosiori gestu dicenda est, ne quemquam ad risum moveat, aut nomen declamantis ex pegmate histrionis reportet.”

⁵² *Uo.*, f. 23. „Sub Patre Bernardo Cerroni Authore, et Fundatore hujus Missionis ad primam instructionem imago Missionis convoluta portabatur, et in fine instructionis, ubi primum electio Sanctorum Tutelarum fiebat, explicabatur. Hoc, ne histrionum more agere videamur, mutavi, et imaginem jam explicatam ad primam instructionem portari curavi, invocationemque Sanctorum sub initium primae instructionis fieri consultius judicavi.”